

KAFKASYA, ANADOLU VE İRAN'A YAYILMIŞ BİR UYGARLIK URARTU: DOĞU'DA DEĞİŞİM

BÜLENT GENÇ

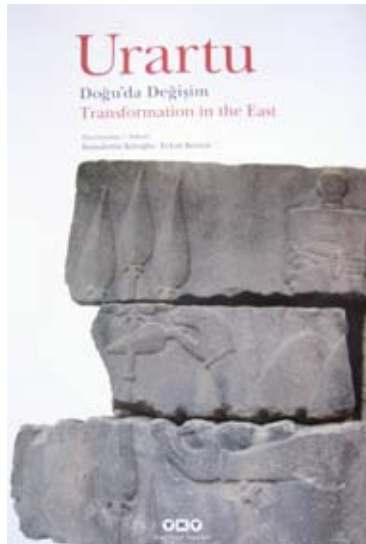
Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar'ın editörlüğünü yapmış olduğu, Urartu: Doğu'da Değişim [Urartu. Transformation in the East] adlı kitap, içeride ve dışarıda çeşitli üniversitelerde Urartu Krallığı üzerine çalışan bilim insanlarının devam eden ve bitmiş kazı, araştırma ve incelemeleri hakkındaki değerlendirmelerini bir araya getirerek, Urartu çalışmalarında geline aşamayı çeşitli yönleriyle okuyucuya sunuyor. Kitap Urartular'ın yayıldığı alanı ve kapladığı coğrafyayı göz önüne aldığımızda -Ermenistan'daki çalışmaları yeterince yansıtmasa da- kendi içinde bütünlüklü ve ayrıntılı bir çalışma.

1828 yılında Friedrich Eduard Schulz'un Avrupa'ya gönderdiği yazıtların çözümlenmesiyle başlayan ve günümüzde 3.000'in üzerinde yayına sahip olan Urartu araştırmaları, arkeolojik açıdan ve çivi yazılı materyallerin çalışılmasında uluslararası işbirliğinin gerçekleştiği bir alan haline geldi. *Urartu: Doğu'da Değişim* kitabında krallık öncesinde bölgede yaşayan kabile-aşiretler ve bu aşiretlerin bir güç olarak görünümü, devletin oluşumu, başkenti, gelişimi, ilk yazıyı kullanmalarına paralel olarak devlet bürokrasisinin oturması, kullandıkları savaş araçları, çanak-çömlekleri, süs eşyaları, dinsel durumları, gömüt gelenekleri ve mezar tiplerini ele alan on beş makale yer alıyor.

Kemalettin Köroğlu tarafından kaleme alınan "Urartu: Krallık ve Aşiretler" (s. 12-51) başlıklı makalede krallığın sınırları ve yayıldığı coğrafya çizilirken, uç noktalara dikilen ve Urartu'nun çağdaşı Yeni Asur'dan örnek alınarak uyguladığı yazıtların propaganda amaçlı ve bölgeye sadece yağmalama amaçlı olarak girildiği ve bu yazıtların gerçek si-

niraları belirtmediği vurgulanıyor. Özellikle devletin egemen olduğu bölgenin anlaşılmasında bizzat devletin kendisi tarafından inşa edilen kentlerin ve bunlara bağlı yerel yönetim merkezlerinin dağılımına bakılması gerektiğinin altı çiziliyor. Köroğlu sınırları ele alırken, Yukarı Dicle bölgesinde Asur'un varlığının Urartular'ın bu alana girişini engellediğini ancak batıda Fırat Nehri aşılarak çeşitli dönemlerde yağma seferleri düzenlendiğini belirtiyor. Köroğlu bölgedeki denetimin -içinde

çok odalı kaya mezarı bulunan- eyalet merkezleri eliyle sağlandığını, ancak kuzeyde Kars ve Ardahan yaylalarında Urartu Devleti'nin inşa ettiği yerel yönetim merkezlerinin saptanamadığını da vurguluyor. Doğu sınırını Urmiye Gölü havzasının oluşturduğu Urartular'ın ne Akdeniz'e ne de Karadeniz'e ulaşabildiğini, buna mukabil Urartu merkezlerinde bulunan fildişi ve cam boncuk gibi süs eşyalarının varlığını Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye ile olası bir ticari bağlantıya atfediyor. Urartu kent ve eyalet merkezlerinin genellikle tarım alanları ile ilişkili bölgelere kurulduğu, daha yüksekte kalan ve arkeolojik kanıtların yetersiz olduğu yaylalarda ise göçebe kültürlerin barındığı, buraların devletin denetiminden uzak ve zor bir coğrafya olduğunu belirten Köroğlu, Urartu Devleti'nin kuruluş aşamasında yazı, devlet organizasyonu, sitadel ve kent inşası başta olmak üzere birçok geleneği Asur'dan aldığını ve bu kültürün Yukarı Dicle bölgesindeki Nairi toplumları tarafından Urartu'ya taşınmış olabileceğini söylüyor. Nairi toplumlarının bu geleneği bütün çeşitliliğiyle birlikte Urartu'ya nasıl taşıdığı veya bu bilgi

YKY'den çıkan *Urartu: Doğu'da Değişim* kitabını Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu (Marmara Üniversitesi Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı) ve Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar (İstanbul Üniversitesi Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı) hazırladılar. İstanbul, 2011.

transferinin nasıl gerçekleştiği günümüzde hâlâ tartışma konusu.

Köroğlu, kentler, yerel yönetim merkezleri ve kırsal yerleşmeler şeklinde Urartu dönemi yerleşmelerini üç gruba ayırarak ele alıyor. Kent olarak nitelenen 12 yerleşimin ortak özelliklerinden hareketle sitadel ve aşağı yerleşmeleri, sitadelin bulunduğu alanın teraslarla düzenlenmesi, saray, tapınak, depo, sarnıçlar ve kanalizasyon gibi altyapı sistemlerinin uygulanması, tapınaklar ve inşaat kitabeleri gibi kriterleri ortaya koyan yazar, başkent dışındaki krallık kentlerinde çok odalı kaya mezarlarının bulunmadığını belirterek yine yerel yönetim merkezleri ve kalelerin oluşturulmasında topografyaya müdahale, kale planı, surlar, duvarlarda kullanılan taş işçiliği, çok odalı kaya mezarları, yazıtlar gibi ortak özellikleri sıralıyor. Köroğlu köyler ve kırsal yaşamın anlatıldığı kısımda İlk Tunç Çağı sonrasında terk edilen höyüklerde yerleşimin Orta Demir Çağı'nda başladığını ifade ediyor.

Paul Zimansky "Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü" (s. 56-71) başlıklı ilk makalesinde 19. yüzyıldan itibaren başlayan Urartu filolojisinin temellerini atan çalışmalardan bahsederek çivi yazısının okunmasındaki aşamaları naklediyor ve Urartucanın kökeni ile ilgili görüşlerin yanı sıra, Hurri ve Urartu dillerinin kardeş olduğunu ve üçüncü binin sonunda konuşulan ortak bir atadan geldiğini vurguluyor. Karmir-Blur, Bastam, Altıntepe, Patnos Aznavurtepe, Toprakkale, Çavuştepe ve Kef Kalesi kazılarını genel olarak anlatırken, çeşitli bilim insanlarının Urartu arkeolojisine ve filolojisine yaptıkları katkıya değinen Zimansky, "Urartu ve 'çağdaşları' " (s. 106-121) başlıklı diğer makalesinde, krallığın çağdaşı Asur'un çeşitli bakımlardan gayet iyi bilindiğini, ancak Diauehi, Etiuni ve Uiteruhi gibi yazıtlarda geçen yerler hakkında net bilgiye sahip olunamadığını ifade ediyor. "Krallığın daha önce herhangi bir politik ya da kültürel birlik göstermeyen geniş bir bölgenin ele geçirilmesi ile kurul-

Çavuştepe Tapınağı'nın cellası (kutsal oda) ve temel kalıntıları.

Fotograf: E. Konyar.

duğunu ancak bölgedeki çeşitli aşiretlerin dönem dönem Asur saldırılarına karşı birtakım politik birlikler oluşturduğunu yazıtlardan bilindiğini belirten yazara göre, Arame'nin krallık öncesinde Asur'la savaşması ve korunaklı kale ve kentlere sahip olması bölgede ciddi dinamiklerin varlığını gösteriyor.

Zimansky Urartu Krallığı'nın kuruluşundan itibaren Asur'la ilişkisini, doğrudan Asur'dan aldıkları bazı uygulamaları, Asur'un Urartu'dan çekindiğini, Tanrı Şamaş'a yazılan bir mektubu yorumlayarak aslında iki krallığın da birbirini yenemediği ve bölgede Asur'a karşı koyabilecek tek gücün Urartu olduğunu vurguluyor. Her iki güç de birbirlerine ciddi anlamda hasar verememiş ancak III. Tiglat-pileser'in II. Sargur ile savaşı, II. Sargur'un I. Rusa ile savaşı ve hatta Muşasir'in yağmalanması Urartu'ya ağır darbeler indirmiştir. Bu savaşın sonucunda II. Sargur'un

Tanrı Asur'a yazdığı mektuptan Urartular'ın Urmiye Gölü'nün özellikle batı ve güneybatısındaki kentleri kuşatarak yıktığını ve ayrıca bu kentlerle ilgili çeşitli bilgileri de yine bu mektuptan anlıyoruz. Ayanis'teki tapınağın cephesinde yer alan bir yazıtta II. Rusa'nın ele geçirdiği düşman topraklarının başında Asur'dan söz etmesini ve ayrıca Keşiş Göl yazıtında Tanrı Asur'un adının geçmesini de hesaba katarak sınır bölgelerindeki ilişkileri değerlendiren Zimansky, Muşasir'in ve Tanrı Haldi'nin Urartu kralları için nasıl önemli hale geldiğini Asur ve Urartu arasındaki pozisyonunu anlatıyor ve Muşasir Kralı Urzana'nın her iki krallıkla mektuplaşmasını, dönem dönem taraf değiştirmiş olduğunun altını çiziyor. Gerçekten de Muşasir'in yağmalanması, ele geçirilen 1.000 kilo altın, 6.000 kilo gümüş, 333.000 değerli eşya gibi ganimetlerin listelenmesinden, bu merkezin ne kadar önemli olduğunu anlıyoruz. Zimansky yine Ayanis

Solda Van Kalesi'ndeki mezar kapısının yanında bulunan Argışti'nin Yıllıkları'nın sonundaki lanet formülü görülüyor. Sağda ise Schulz'un 1827'de yaptığı ve 1841'de yayınlanan kopya.

Ayanis Dış Şehir'den iki loblu "İskit" ok ucu. Bu tür uçlara zaman zaman etnik gösterge olarak önem verilse de Urartu yerleşmelerinde yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Van Müzesi.

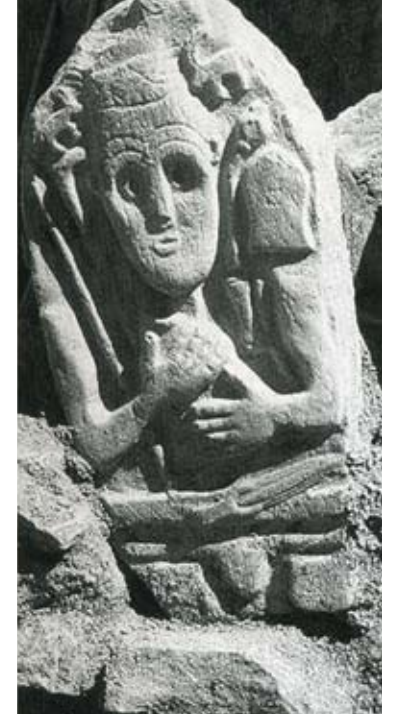
Tapınağı yazıtında yer alan Assur, Targuini, Etiuni, Tabal, Qainaru, Hatti, Muşki ve Siluquni adlarından yola çıkarak genel bir değerlendirme yapmaktadır. Urartu'yla çağdaş Tabal'ın Muşki, Asur ve Urartu arasında bir çekişme nedeni olduğunu, Sargon'un buraya düzenlediği bir savaşta öldüğünü belirten yazar Medler'in Urartu'nun yıkılışındaki katkısına ve Herodot'un betimlediği türden bir Med İmparatorluğu'nun varlığına da kuşkuyla yaklaşmakta ve aynı şekilde Herodot'un Kimmer ve İskit anlatısına da güvenilmemesi gerektiğini ifade ediyor. Asur yazıtlarında İÖ 8. yüzyılda "Gamir Ülkesi" olarak geçen Kimmerler'in Urartu'ya karşı değil, Urartu'nun Kimmerler'e karşı saldırgan faaliyetlerde bulunduğunu ve yenildikten sonra da yurtlarına geri döndüklerini anlatıyor. Ancak devamında Sargon'un İÖ 714 yılındaki seferi kadar ölümcül bir darbe vuramadıklarını ifade eden Medler, Kimmerler ve İskitler'in birbirlerinden güçlükle ayrılabilen halklar olduğunu, Asurlular'ın kullandığı şekliyle Sakalar'ın, Geç Asur İmparatorluğu'nun çöküşünde etkili olduğunu ve İÖ 7. yüzyılda Urartular'ın yıkımında da bulunmuş olabileceklerini vurgulayan Zimansky bu yerleşmelerdeki yıkım tabakalarının sıklıkla tartışılmaksızın İskit ya da Kimmerler'e bağlandığını, örneğin Gordion'daki yıkımın Kimmer saldırısının tarihi olan İÖ 679'a dayandırıldığını ancak radyokarbon tarihlerinin bu yıkım tabakasını İÖ

800'den önceye çektiğini belirtir. Urartu ve çevresindeki ülkelerin birbirleriyle olan ilişkilerinin çoğunun düşmanca ve askeri amaçlı olduğunu, bu durumu da Demir Çağ'ında Asur baskısının oluşturduğunu vurgular.

"Urartu Tarihine Genel Bir Bakış" (s. 74-101) başlıklı Mirjo Salvini'ye ait makale Orta Asur döneminde İÖ 13. yüzyıldan başlayarak kuzeye yapılan Asur seferlerinde Urartu ismine rastlanmasından başlayarak Nairi ve Ur(u)atri denen kabilelerin Asur'a karşı koyuşundan söz etmektedir. III. Salmanasar döneminden itibaren ise Urartulu Arame ve onun şehirlerinin yıkıldığı yazıtlara geçmektedir. Salvini, Van Gölü havzasında giderek daha görünür bir güç olmaya başlayan Urartu başkenti Tuşpa'nın kurucusu I. Sarduri'nin, Sardurburcu veya Madırburcu olarak adlandırılan yapıda Asurca kaydedilmiş yazıtını ele alarak, bu yapının mimarisinin şimdiye kadar bildiğimiz tüm Urartu kalelerinden farklı olduğunu ve belki de su seviyesinin günümüzden birkaç metre daha yüksek olabileceğini belirterek bu yapının bir rıhtım ya da liman yapısı olabileceği üzerinde durmaktadır. Ayrıca, I. Sarduri'den itibaren İşpuini ve Minua'nın seferleri, yazıtları ve icraatlarını anlatarak, İşpuini'nin din faktörünü kullanarak Ulusal Tanrı Haldi figürü altında bir tür birleştirici kompozisyon yaratıldığını belirtiyor. Makalede Tuşpa sitadeli ayrıntılı

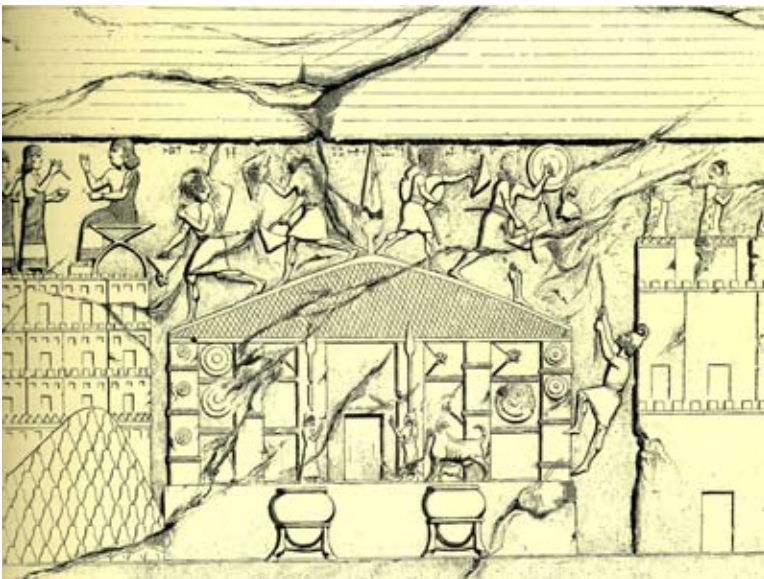
olarak anlatılmış; yazar, I. Argışti'nin günümüzde Erivan kenti yakınlarında Erebuni şehrinin yapımında batı sınırından, Hate ve Şupa'dan 6.600 asker getirildiğinden bahsederken, bu askerlerin Ermenistan topraklarını kontrol altında tutmak için getirildiği ya da bunların yeni bir yerleşim bölgesi kurulurken tehcir edilen askerler olabilecekleri ihtimali üzerinde duruyor. II. Sarduri'nin seferlerinin ulaştığı bölgeleri anlatarak Asur Kralı III. Tiglat-pileser'le Kommagene bölgesinde yaptığı ve yenilgiye uğradığı savaştan söz ederek Sarduri'nin oğlu ve halefi olan I. Rusa'nın II. Sargon'la savaşını, Urartular'ın yenilgisini ve Muşaşir yağmasını anlatan Salvini, II. Argışti'nin faaliyetlerine kısaca değindikten sonra son büyük Urartu hükümdarı II. Rusa'nın aktivitelerinden, Karmir Blur, Bastam ve Ayanis gibi kurduğu kentlerden söz eder.

"Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı" (s. 126-145) başlıklı makalenin yazarı Jak Yakar, Urartu Krallığı'nın oluşumu süresince göçebe ya da yarı-göçebe kırsal yaşamın Anadolu'nun yüksek yaylalarında ve Transkafkasya'da büyük ihtimalle hâkim olan geçim şekli olduğunu vurgulamaktadır. Krallığın oluşum sürecini ve bu sürece neden olan etkenlerden biri olarak Asur se-

Sargon'un Muşaşir'deki Haldi Tapınağı'nı talanı. Khorsabad'dan gelen ve taşınması sırasında kaybolan bir kabartmanın çizimi. P.E. Botta tarafından yayınlanmıştır.

Hakkâri Kalesi altında V. Sevin ve A. Özfırat tarafından kazılan mezar stelerinden biri. Figür Demir Çağı kabile şefini temsil ediyor olabilir. Omsundaki çadır biçimindeki nesne hâlâ Türkiye'de bulunan geleneksel göçebe ya da yarı-göçebe hayvancılardan yurt benzeri çadırlarını temsil ediyor.

ferlerini ele aldığı makalede Yakar, Urmiye'nin güneyindeki Manalar'ın, kraliyet ailesi ve yerel yöneticilerin yanı sıra kabile şefleri ve farklı yerleşimlerin yaşlılarından da oluştuğunu anlatarak, Urartu Krallığı'nın da daha önce, şefler tarafından yönetilen bölgelerin idaresinde buna benzer bir sosyo-politik yapıyı miras almış olabileceğini varsayıyor. Bölümlenmiş coğrafyası ve idari yapısıyla krallığı feodal bir monarşiye benzeten Yakar, devletin, merkez bölgeleri dışındaki stratejik ve iktisadi önem taşıyan şehirlerin iç işlerine ve sosyo-ekonomik örgütlenişine karıştığı yolundaki görüşlere şüpheyle yaklaşıyor.

Yakar, Diakonoff'un "Sacrifices in the city of Teisebâ (UKN 448) - Lights on the Social History of Urartu.", adlı makalesinden hareketle, Urartu toplum yapısıyla ilgili olarak bir tablo sunmuş ve burada Urartu yerlilerinin (*surele*) toplumun özgür tabakasını oluşturduğunu ve köylü sınıfı (*urordele*) ile ele geçirilen toprakların ahalisinden (*buradinele*) daha yüksek birtakım özgürlüklerden faydalandığını, köle sınıfının (*purale*) ise tarımda çiftçi olarak çalıştığını aktarmaktadır. Doğu Anadolu'daki coğrafi şartlara ve iklime bağlı olarak tarım ve hayvancılığın özellikle 19. yüzyıldaki durumundan, göçebeler ve yaylakçı gruplardan ve bu grupların göç hareketlerinden, yerleşik köy toplumlarıyla ilişkilerinden yola

çıkarak, bölgenin sosyo-ekonomik yapısına dair geniş bir çerçeve çizmektedir. Özellikle geniş çaplı ziraat faaliyetlerinde bulunulan Minua döneminde, Van havzasında daha önce kullanılmamış toprak parçalarının işletilmesiyle devlet otoritesinin sağlaştığından bahseden Yakar barajların, su depolarının, sulama kanallarının yapılması ve tehcir edilen halkların zorunlu iskânının Urartu ekonomisindeki tarım sahasını genişlettiğini belirtmektedir.

Stephan Kroll'un kaleme aldığı "İran'daki Urartu Şehirleri" (s. 150-169) başlıklı makalede, Urmiye havzasına bazı iklim özelliklerinden dolayı diğer bölgelere kıyasla neden daha çok yerleşildiği üzerinde durmaktadır. Kroll Geç Tunç Çağı'nda (Demir I: y. İÖ 1500-800) Kuzeybatı İran'da birçok küçük devletin varlığından ve Erken Demir Çağı'nda (Demir II: y. İÖ 1000-800) 200 yerleşim bulunduğundan söz ediyor ve bölgenin her tarafında bulunan kalelerin, küçük yöneticiler tarafından idare edildiği şeklinde yorumluyor. Kuzeybatı İran'da Eskiçağ'a ait bazı madencilik yerleri bilinmesine rağmen sadece Ahar bölgesinde Sunglum'a ait Erken Demir Çağı madenciliğinin varlığı ispatlanmıştır. Gilzanu'yu Hasanlu ile eşleştiren yazar Hasanlu'daki bazı birimlerin yeniden tanımlanması gerektiğini belirtmekte ve Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu'daki yıkımın çeşitli hammaddeleri elde etmek için

Asur tarafından gerçekleştirildiğini vurguluyor. Erken Demir Çağı'nda Azerbaycan'ın her yerinde kaleler bulunduğu, yeni olanın ise her bölgenin bir ya da iki merkezine kale tarafından yönetilmesi olduğunu belirtiyor. Kalatgah, İsmail Ağa, Bastam, Verahram, Livar ve Gâvur Kale büyüklüğündeki 8-30 hektar alanı kaplayan kalelerin önceki dönemlerde bulunmadığını, yine bu dönemde Sangar, Verahram ve İsmail Ağa gibi kalelerde gösterişli kaya mezarlarının ortaya çıktığını ifade eden Kroll, İşpuni ve Minua'nın Kelişin, Kalatgah, Ain-e Rum ya da Siyah Çeşme'deki inşa yazıtlarını, krallığın bu bölgedeki barışçıl aktiviteleri olarak yorumluyor. Bu bölgede bulunan sefer yazıtları sıklıkla ele geçirilen bir krallığı Urartu sınırları içinde tutmak için yapılan inşa faaliyetlerini ve kaleleri de anlatan Kroll, İÖ 9. ve 8. yüzyıllar için Maku, Khoy, Marand, Ahar, Salmas, Urmiye ve Uşnu-Naqadeh bölgelerinde Urartu yerleşimlerine dair veriler bulunduğunu ancak daha

Bastam yukarı sitadeli, Argiştı oğlu Rusa'nın mühür baskılı kil bullaları.

Ayanis Kalesi'nde tanrıya armağan edilen silahlar, törenden sonra cella içerisindeki podyum üzerine konulmaktaydı.

doğudaki Urartu varlığına dair bilgi edinebileceğimiz çalışmaların sınırlı olduğunu belirtmekte ve özellikle Erdebil eyaletinde Nir'de mükemmel durumda bulunan Urartu çanak çömleğinden söz etmektedir.

Yazar, Sargon'un sefer rotasını çizen Zimansky'nin görüşlerinden hareket ederek Asur'un tahrip ettiği kalelerin lokalizasyonunu ayırın-

uçlarının bulunması saldırganları tanımlıyor olsa da daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğunu da belirtiyor. Oysa İskit ok uçları Ayanis'te bir sardağın içinde dönemin kullanılan diğerk ok uçlarıyla birlikte bulunmuştur ve bu İskit ok uçlarının başka kavimler tarafından da yaygın bir şekilde kullanılmış olabileceğini belgeler niteliktedir.

hem Akkadca olmak üzere çift dilde kaleme alındığını vurguluyor. İkinci kral I. Murşili döneminde, aynı belgeler bir kez de Akkadca yazılmaktan vazgeçilmiş.

Dinçol'lar, Asur baskısına karşı aynı etnik soydan gelen Uruatri-Nairi konfederasyonlarının Urartu Devleti'ni oluşturduğunu, bu devletin Yeni Asur yazı sistemini alarak uyguladığını belirtiyor. Hititler'de olduğu gibi, Urartular da Asur yazısını önce dili ile birlikte kabul etmişler; ilk yazıtlarını Asurca yazmışlar, daha sonra yazı yerel dile uygulanmış ve alınan dille birlikte çift dilli yazılmış, son aşamada ise alınan dil tamamen terk edilerek yerel dil kullanılmış. Hititler ve Urartular'ın, başlangıçta farklı bir dili kendi toplumlarına nasıl uyarladıkları, bu uyum aşamaları ve sonrasında kendi dillerini yazıya dökmeleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Yazarlar arkeolojik kazılarda ele geçen tablet sayısının azlığını, kil tabletin Urartu'da yaygın olarak kullanılmadığına bağlamakta ve Mezopotamya'daki gibi dini, mitolojik ve hukuki metinlerin çeşitliliğinin Urartu yazınında niçin bulunmadığını sorarak, bu gibi metinlerin papirüs gibi dayanıksız malzemelere yazıldığı için kalmamış olabileceğini belirtiyorlar.

Makalede I. Sarduri'den sonra Asurca ve Urartuca olmak üzere çift dilli yazıtlar yazdıran kralların bu uygulaması, yazı kabulünün bir aşaması olarak değil de sınır bölgelerinde Asurca konuşan insanların sayısının fazla olması nedeniyle, Asurca ve de Urartuca hitap etmek isteği olarak yorumlanıyor. Hiyeroglif yazı sisteminin ise devletin yıkılmasına doğru ortaya çıktığı için gelişmeye fırsat bulamadığını belirten yazarlar, son yıllarda yapılan araştırmalara dayanarak Hurro-Urartu dil grubunun Doğu Kafkas dil ailesinden olduğu yönünde kanıtların varlığına değiniyor.

"Urartu Dini"ni (s. 188-201) anlatan Altan Çilingiroğlu, Van Gölü havzası ve yakın çevresinin İÖ 3000 yılından itibaren Erken Transkafkasya kültürü

1846'da Büyük Platform ve anıtsal kraliyet mezarlarının cepheleri.

Jules Laurens'in gravürü.

Çivi yazılı kitabe, Van Müzesi bahçesi.

tılı olarak tanımlamaya çalışıyor. Ancak Sargon'un seferini anlatırken bu seferle ilgili önerilen diğer güzergâhlara değinmeden bir kurgu yapıyor. Sargon'un genel olarak Urmiye Gölü'nün batı kıyıları boyunca ilerlediği, bu alandaki Urartu kentlerini tahrip ettiği kabul görmektedir. Doğudan gölün çevresini dolanarak yapacağı uzun bir sefer Urartu'ya sıkıntılar yaşatan ve bölgede etkili olan Kimmer tehlikesini göze alması olacaktır. II. Rusa'nın inşa ettirdiği güçlü kalelerden biri olan Bastam bölgede kazısı yapılan önemli yerleşimlerden biridir ve Urartu'nun bölgedeki varlığının kanıtı olan bu kale makalede detaylı olarak anlatılmış. Kalenin yağmalanarak yıkıldığını ve halkın başka bir yere nakledildiğini söyleyen Kroll, tahribat katında ve kale duvarlarının dışında İskit ok

Ali M. Dinçol ve Belkıs Dinçol'un kaleme aldığı "Urartu Yazısı ve Dili" (s. 172-185) başlıklı makalede, Asurlu tüccarların İÖ 19. ve 18. yüzyıllarda Anadolu'daki küçük beylerle yaptığı ticari ilişkiler sonucunda ticaretin örgütlü hale geldiğini, bunun sonucunda Anadolu'nun yazı ile tanışması işlenerek, Anadolu'da ilk yazı sisteminin kullanılmasından başlayarak, günümüzde kullandığımız alfabe sisteminin temellerinin oluşumuna kadar yazı sisteminin gelişimi anlatılmaktadır.

Yazarlar, Hititler'in ilk kralı I. Hattuşili'nin (İÖ 1650 - 1620), Kuzey Suriye'ye yaptığı seferler sırasında topraklarına kattığı küçük krallıkların saraylarındaki kâtipleri Hattuşa'ya getirerek çivi yazısı sistemini Hitit diline uyarladığını, ilk yazılı belgeleri onlara yazdırdığını anlatarak bu kâtiplerin kullandıkları çivi yazısının Eski Babil yazı üslubu gösterdiğini ve yazdıkları ilk belgelerin hem Hititçe,

olarak adlandırılan bir kültürün etkisi altında kaldığını, yaklaşık 1.000 yıl gibi uzun bir süre varlığını koruyan bu kültürdeki dinsel inanış ve uygulamaların Urartu dini üzerinde kalıcı etki yaptığını vurgular. Ancak bu dönemle ilgili yazılı kaynak yoktur. Çilingiroğlu, beylikler tarafından oluşturulan krallığın yönetiminin aralarında seçtikleri bir beye devredildiği, krallığın kuruluşundan sonra dinin oluşumunu anlatıyor ve Meher kapı yazıtıyla birlikte Urartu dini ve tanrılar listesi ve hangi tanrıya kaç kurban kesileceğinin belirtildiği listeden bahsediyor. Haldi ve Teişeba'nın konumundan yola çıkarak Haldi'nin hanedanlığı elinde tutan beyliği, Teişeba'nın ise Urartu toprakları içinde belki de en fazla nüfusa sahip beyliği temsil ettiğini ileri sürüyor. Krallık içinde farklı alanlarda dinsel merasim uygulanmasını anlatırken Ayanis tapınak avlusunda yer alan 2 metreyi bulan pişmiş toprak küvetin içinde su bulunduğunu ve tören öncesi dini temizlik yapıldığını belirtiyor. Tapınak avlusu içinde sıvı libasyonun yanında kuru libasyonun da yapıldığını belirtirken, arkeolojik verilerden yola çıkarak tapınağın güney duvarına bitişik olarak yapılan ocağın yanındaki üç adet küp ve içlerindeki arpa ve buğdayın kuru libas-

yon amaçlı depolandığını anlatıyor. Tapınak alanlarında canlı kurban sunumuna örnek olarak Çavuştepe'deki kurban sunağı ve kanal sistemini örnek veren Çilingiroğlu, Ayanis Tapınağı'nın kuzey duvarına bitişik bir ocağı ve bu ocağın sürekli yanmasını ateş kültü ile ilişkilendiriyor, burada bulunan bir kalkan üzerindeki yanan ateşin üzerine toprak atarak söndürülmemesi emrinden hareketle Ayanis Tapınağı'nda sürekli yanan kutsal bir ateşin varlığını kanıtlamaya çalışıyor.

Erkan Konyar tarafından yazılan "Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Gelenekleri" (s. 206-231) başlıklı makalede, Urartu'da gömüt geleneklerindeki farklılaşmalar, nüfusun etnik ve sosyal alandaki çeşitliliğine bağlanıyor. Konyar kral mezarları/kaya mezarları, yeraltı oda mezarları, taş sandık mezarlar, basit toprak mezarlar ve urne mezarlar başlıkları altında genel bir ayrıma gidiyor. Sitadel içindeki mezarların özelliklerini sıralayarak, başlıca Urartu krallık merkezlerinde kaya mezarına rastlanmamasını, Köroğlu'ndan hareketle Urartu krallarının genellikle Van Kalesi'ne gömüldüğü şeklinde açıklıyor. Tuşpa dışındaki çok odalı kaya mezarlarını varsayımsal olarak Urartu'ya öykünen yerel yönetici veya prenslere bağlayan Konyar, yine Köroğlu'na dayanarak tek odalı, küçük boyutlu mezarları Urartu sonrası Akhaimenid, Helenistik ve Roma dönemlerine ait olarak

değerlendiriyor. Konyar, yeraltı mezar odalarının örneklerini belirterek çoklu gömü için düzenlenen bu odaların mimari çizim ve detaylarını vermiş, özellikle Karagündüz, Dilkaya ve Yoncatepe yeraltı örme mezarlarında çıkan yivli çanak çömleklerin Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmesinin, kronolojide bazı sorunlar oluşturduğuna değinmiş. Yivli malzemeyle birlikte bazı mezarlarda kırmızı astarlı Urartu çanak çömleği, süs iğneleri ve bölgede kronolojisi İÖ 8. yüzyıldan erkene gitmeyen fibuların çıkmasının tarihlendirmede sıkıntılar yarattığını belirten Konyar, bu mezarların malzeme ve buluntu durumu değerlendirildiğinde Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmesi gerektiğini öne sürüyor.

Kitapta bunlardan başka Hanifi Biber'in "Urartu Silahları" (s. 234-247), Rafet Çavuşoğlu'nun "Urartu Takıları" (s. 250-265), Aylin Ü. Erdem ve Erkan Konyar "Urartu Çanak Çömleği" (s. 268-285), M. Taner Tarhan'ın "Başkent Tuşpa" (s. 288-335), Altan Çilingiroğlu'nun "Ayanis Kalesi" (s. 338 ve 361) ve Mehmet Karaosmanoğlu'nun "Erzincan Altintepe Kalesi" (s. 366-373) başlıklı makaleleri yer alıyor.

¹ -Archaeologische Mitteilungen aus Iran 24 (1991): 13-21. Yakar'ın makalesinde ele geçen toprakların ahalisi olarak belirtilen *buradinele* kavramı, metinde *huradinele* şeklinde yanlış olarak alıntılanmıştır.

Kırmızı perdahlı ayaklı kadeh.

Van Müzesi.

Altın başlı tunç bilezik.

Van Müzesi.
(Env. 2.1.77)

Altın fibula, Adilcevaz Kazısı.

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
(Env. 175-81-74)

